

էջից պիտի բաղկացած լինի: Այս տեսակի մի մեծ աշխատութիւն ամենի համար ձեռնատու, մատչելի և ինչքան կարելի է արժան դարձնելու համար ոչ մի ջանք չի խնայուի: Օտար երկրների համար գինը 18 շիլին է լինելու ճանապարհածախսով:

Ռուսաճող Մ. Բ.

Էդինբուրգ (Սկոտլանդ)
14-ն Մարտի 1910 (ն. Տ.)

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԲԱԴԱ ԴԻԻՂԻ ԱՌԵՐՈՒՄԸ

Ա. Զ. Դ.

1905 ու 1906 թուականների Հայ-թրքական ընդհարումները յանկարծակի ծնունդ չէին, այլ հատարակային կաղմալուծութեան և բաղաբական կեանքի արտայայտութիւններ: Դրանց լուսաբանելը ապագայ պատմաբանի գործն է որ ներկայ սերնդից կպահանջի կարելոյն չափ շատ պատմական նիւթերի մատակարարումն: Այժմ, երբ այդ շարաբաստ ընդհարումները վերջացել են և մտքերը հանգարտել՝ մեզ, ահանատեսներին և ժամանակակիցներին վերայ պարտք կայ անկողմնապահութեամբ ամփոփել և դատաւորել նիւթերը ապագայ պատմիչի գործը զիւրացնելու համար:

Ձեռնարկելով մի շարք ընդհարումների ժողովածու՝ աշխատութեանս հեղինակը աչքի առաջ է ունեցել վերոյիշեալ նպատակը:

Ներկայումս տալով Բագայի աւերման պատմութիւնը, հեղինակը հարկ է համարում ծանուցանել, որ նա իւր նիւթերը ժողովել է 1906 ու 1907-ին անմիջապէս այն՝ ոչ սակաւաթիւ արժանահաւատ անձինքներից, որոնք ենթարկուել են ազէտին ու ահանատես են եղած:

Նիւթերը արձանագրուած են համեմատական վերաստուգութեամբ և կարելոյն չափ անկողմնապահութեամբ.

1909 թ. Յուլիս. Բագու.

Հեղինակ

Ա.

Բաղայ գիւղի դիրքը. Բաղի ձորը. Խօսկան քարը. Բինաները. Գիւղական նանապահները. Նկեղեցին. Ժողովրդի կարողութիւնը. Գիւղացիներու բան ճիւղեր. Արհեստներ, Լուսաւորութիւն.

Գանձակ քաղաքից դէպի արեւմուտք, Գանձակի դաւառում, աշխարհագրական 16° 26' հիւսիսային լայնութեան և 41° 13' 30" արեւելեան երկայնութեան կէտում դրուած է Բագայ գիւղը մի լայնանիստ, չափաւոր բարձրութեան հարթավայրի վերայ, ոչ կոչւում է «Լըղարակ»: Գիւղի արեւմտեան կողմում՝ ձորի մէջ հոսում է դէպի հիւսիս, դէպի Կուր գետի աւազանը Բագայ փոքրիկ գետակը, որ ապա ընդունում է Ջագեամի գետ անունը:

Երկրի փշոտ մակերևոյթը աստիճանաբար սարալանջի փոխաւելով՝ իջնում է գիւղից դէպի գետակը՝ նախ կազմելով մի խոր ձոր Խաղնի ձոր—անունով, յետոյ՝ գետակի աջափնեայ լայնատարած դաշտի երկարութեամբ տարածւում են գիւղապատիան խաղողի և թթենիներէ բաղմաթիւ այգիները, իսկ գետի վրայ տառնումէի շարեշար ջրաղացներ:

Գետակի ձախ ափում՝ Դիքջա (ցից) սրածայր բարձր ըլուրի ստորոտում գետեզուած է նախկին, հին դարերի Բագայ գիւղը, ուր մշտապէս բնակւում են բագացի մի քանի գերդաստաններ՝ իբրև շերամապահներ և անասնապահներ և այդ պատճառով հին գիւղն աւելի նման է Բինայի:

Բագայ գետակի ձորը երկու կողմից էլ ժայռոտ է, դժուարամատչելի, շատ տեղ անյարմար անցուղարձի ու անտառածածկ: Մի տեղ գետակի հոսանքը անհամար ժամանակների ընթացքում քերել, տաշել մաշել է մի ահագին ժայռ, կազմելով այդ տեղ մի ջրվէժ: Կիսուած խորացած ժայռի ուղղահայեաց պատերն անդրադարձնում են մարդու ձայնը և այդ պատճառով տեղական ժողովուրդը մկրտել է նրա անունը Խօսկան քար: Նա այգիներից վերև է:

Անասնապահութեան համար յարմարին տեղերը Բագայում, նոյնպէս և այլ գիւղերում, կոչւում են Բինայ: Իւր շրջակայքում Բագայ գիւղն ունի մի քանի այգապիսի բինաներ իրանց գոմերով, տներով, և անասնապահութեան համար կարևոր յարմարութիւններով: Այսպէս օրինակ Խօսկան քարի մօտ, Սուրբ Մինասի մատուռից, ըստ Բագացւոց մատուռ, ոչ հեռու կան Կապի գոմեր: Մի այլ կողմի վերայ գրուած է

Քեամամանդարն բնական, որ միանում է Բադայ գիւղի հետ Դոնիկուզ դօլամա (Իննը կեռման) կոչուած ճանապարհով Դիգջա բլուրի լանջով: Ապա գալիս է Ղ.ըզ—Ղ.ալայ (աղջկայ բերդ) բնան: Ասմի փոքր բերդ է քարաժայռի դադաթին, աղիւտէ պատերով, աւերակ քարաշէն տներով, քայքայուած ջրամբարով, որ իւր ջուրը կաւէ խողովակներով ստանալիս է եղել Յամաք ձոր անուն տեղից Անձղահորի դօլ գեղեցիկատեսիլ անտառի մօտ Քեամամար բնայի մերձաւոր սահմանում:

Սոյն այս Քեամամանդարն բնիւմ է Բադայ գիւղի արեւմտեան կողմում և ունի իւր շուրջը լայնանիստ վարելահողեր—վարդապետի հողեր—այժմ պետական, իսկ երբեմն աւանդաբար Խորանաշատ մենաստանին պատկանող, որ մի կողմից տարածւում է մինչև Կալքար արքունի անտառը, իսկ միւս կողմից միանում է ընդարձակ դաշտի հետ, ուր սփռուած են հինաւուրց հանգստարաններ և մատուռներ և որանց մէջ կանգնած է սաղարդալից, հաստարմատ դասոււոր կաղնի ծառ՝ իբրև ուխտի և տօնախմբութեան տեղի Բադայի բնակիչների համար:

Գիւղից դէպի արեւելք սփռուած են բազեցոնց այգիները, պահեղներն (պահէզ—բոստան) ու թինաները. այդ տեղից հոսում է գիւղի աղբիւրներից կազմուած մի առուակ Դիքջի ձորով մինչև Զառչի բնան, 4-5 վերստի վերայ, որ միանում է գիւղի հետ Իրիցի ճամփով:

Գիւղի հիւսիսային կողմում բացուած լայն դաշտը հեռուից երեցնում է Զադեամի շրջակայքը, Բադու—Թիֆլիզ երկաթուղու գիծը, Կուր գետի աւազանը: Գիւղից դէպի երկաթուղի Փալան Թեօքան դաշտավայրով ձգւում է լայն ճանապարհը, որ կոչւում է Մօլլա—Մանսուր, երկու կողմից ունենալով Մոլմուրթ տուրքարձր սարը հին գիւղատեղով և հին հանգստարանով, Բադերի գլուխ սարը, Թաթաուլու Թրքաբնակ գիւղը, Դեօդաշ քարաժայռը և Դոմերա ձոր բնաները:

Գիւղի շուրջը, բացի վերոյիշեալ տեղերը, տարածւում են նաև ընդարձակ լայնածաւալ վարելահողեր, խոտհարքներ, արօտատեղեր, որոնք լի ու լի հնարաւորութիւն են տալի բազեցոց պարապել ամենահարուստ անասնապահութեամբ, առանց երէք բարձրանալու ամարային արօտատեղեր:

Նոր կամ մեծ Բադան Ղ.ըզարա կի բարձրութեան վերայ կազմուել է մօտ երկու դար առաջ, ըստ որում բնակիչները բազմանալով Թուով ու բարօրութեամբ՝ չէին կարող զետեղուել

ձորի հին, սահմանափակ գիւղում, ուտի բնականաբար պէտք է տեղափոխուէին այժմեան յարմար տեղը, որ տարածութեամբ, բարձրագիւր հարթութեամբ, աղբիւրների առատութեամբ և այլ առաւելութիւններով աւելի համապատասխանող է:

Դիւղի մէջ գործածական աղբիւրները սրանք են.

Վեբի աղբիւր համ Շահրադի որ շինած է խողովակով ու տաշտով և տալիս է երեք մատաչափ հաստութեան ջուր: Սրա մի մասը բազեցի հանգուցեալ Արշակ Մերատեանցն իւր ծախքով տարել կախել է գիւղական եկեղեցու մօտ հասարակաց գործածութեան համար. 1894 թուականի Յունուարի 6-ին սոյն աղբիւրի վրայ կազմել է Պօղոս Մերատեանցը հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Այս աղբիւր յորդ և մշտաբուղիս,

որ է քաղցրիկ յոյժ առնորակ,

նուիրում եմ իմ հայ եղբարց

Բաղադիւղիս քանալառակ,

որ ես Պօղոս Մերատեանցս

անուամբ Արշակ Մերատեանցի,

Նորա և իմ սեպհականից

այս յիշատակը կանգնեցի.

հանգուցելոյն ձեր մաղթանքում

ընթերցողացդ յիշել խնդրեմ,

արժան լինել անանց կեանքում

նոյնպէս և Ձեզ ձեր անցելոց

18⁶/₁ 94 ամիս»

Առուշանի աղբիւր, որ բաւականին բարակ է:

Մուսի աղբիւր համ Միջի աղբիւր, փայտէ նաւա-
փով հոսում է երեք մատաչափ հաստութեամբ: Սա իւր համե-
ղութեամբ ամենից առաջնակարգն է համարուում:

Մերատին աղբիւր շինած է նաւափով, քայց ջուրը բարակահոս է:

Բնական միւս բերքերից յայտնի են ներկի համար պիտա-
նացու կարմիր կաւ գիւղի հարաւային կողմում. Սպիտակ
կաւ Նովերայ քօլում շէկ հողերի գլխին, Դիւ (ճարպա-
նման կաւ) որ թուրք ազգաբնակիւթիւնը դործ է ածում սապ-
նի փոխարէն, Քարահանը շինութեան համար: Ամենագլխաւորը
գիւղի հիւսիսային կողմում Բաղալտի քարահանքն է, որից
ստացւում են պատուական ջրաղացաքարեր: Քարահանքի տեղը
կոչւում է Ղարա-թաջ (սև թագ):

Անցնենք այժմ գիւղի հասարակաց հարստութեանը և տընտեսական բարօրութեանը:

Մինչև 1883 թիւը գիւղական ժամասացութիւնը կատարւում էր հին փոքրիկ եկեղեցում, որի փոխարէն յիշեալ թուականին հասարակութիւնը յոյն վարպետի ձեռքով, 8000 ռուբլի ծախքով, շինեց նորը, որ շուտով քանդուեց ու հասարակութիւնն ստիպուած եղաւ փայտէ կարկատանով հինը յարմարեցնել ժամասացութեան: Սակայն սա էլ իսպառ կոդոպուեց ներկայ աւերման ժամանակ: Թաթար հրոսակները կոտորատեւ են խաչկալը, քանդել են բեմը, աւազանը (գանձ գտնելու), տարել են գանգերը, դռները, պատուհանները, անօթեղէնները, վարագոյրը, քշոցները, բուրվառները, մինչև անգամ գրեանքը: Վերջիններից, իբրև կարծես աղետալի օրերը յիշեցնելու, մնացել է միայն մի ձեռագիր աւետարան քրքրուած, Յոհաննու աւետարանը, որի յիշատակարանից երևում է, որ Արարատեան աշխարհի՝ Աղստեռ նահանգի Տանաղաան գիւղի սաղմոսերգու քահանայ Գառպարը և իւր եղբայր Էլիզբարը արտագրել են առել Յոհաննէս քահանայի ձեռով ՌՃԿ (1160—17.1) հայոց թուին, Պարոնից Շահէֆան թագաւորի, Յակոբ կաթողիկոսի և Բջնոյ քաջ հաւատարմութեամբ արքեպիսկոպոսի օրով: Եւ Գառպար քահանան բարի ցանկութեամբ կտակել է, որ նուիրած այս աւետարանը, իբրև յիշատակ, յաւիտեան մնայ Տանաղաան գիւղի եկեղեցում . . . բայց արժանայիշատակ քահանան կարող էր արդեօք մտքովն անցկացնել՝ թէ իւր սրբանուէր աւանդը Տանաղաանից կընկնի Բագայ գիւղը և 184 տարի յետոյ պատառ պատառ կլինի թուրք հրոսակների ձեռքով:

Բագայի աւերուած եկեղեցին իւր ծխատէր Մեսրոպ քահանայի միջոցով կարողացաւ ձեռք բերել 1906 թուին Բագւում, նուիրարար, մը քանի կարեւոր անօթեղէն, սպասներ, պատկերներ և զգեստներ: Այսպէս՝ Լիւդովիկոս Սարգսեանը մի արժաթեայ ոսկեղօծ սկիհ, Տիկին Մայիլեանը նուիրեց սուրբ Աստուածածնի մեծադիր պատկեր, Յակոբ Մանգասարեանը— խաչվառ, Մկրտիչ Քալանթարեանն ու իւր եղբայրը— Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի մեծադիր պատկեր, Փիւրադեանցը— մի բուրվառ, Բագուայ հայոց եկեղեցին— երեք հատ շուրջառ, երեք փորսւրար և այլն:

Գիւղի շուրջը սփռուած են հին գիւղատեղեր, գերեզմաններ, հողի տակից դուրս են գալի թոնդիրներ, կաւէ ամաններ, գանազան ուղղութեամբ և խորութեամբ տարած աղբիւրի կաւէ խողովակներ, բրուտանոցի և դարբնոցի հետքեր և այլն

և այլն: Այս հնութեան հետքերը ցոյց են տալի, որ դարեր առաջ եղել է այստեղ բնակութիւն և, ով գիտէ, ի՞նչ արհաւիրքների է ենթարկուել զանազան ժամանակներում:

Հին շիրմաքարերի արձանագրութիւններից մինը, որ եղածների մէջ ամենահինն է երևում, գրուած է հայոց ՌԻ (1020—1571) թուին, կամ 337 տարի մեզնից առաջ: Ափսոս, որ արձանագրութիւնը եղծուած է: Սակայն քարի ճակատին երեւում է հետևեալ նկարը: Մի կանգնած կին, բաց մազերը մի հիւսով կախուած մէջքի վրայ, օղակներն ականջներում, երկայն շապիկը կոճկած, սրա վրայից կարճ արխալուղը, ստերին լափչիններ, բազուկներին հագցրած է ապարանջան, ձախ ձեռքը ծալած կրծքի վերայ, իսկ աջը մեկնած դէպի արծաթեայ սափսրը:

Սրանից յետոյ գալիս է Գիւլաբի մահարձանը, որ իբրև կանգուն խաչքար՝ բարձրութեամբ $2\frac{1}{2}$ արշին, լայնութեամբ մի արշին, կրում է հետևեալ արձանագրութիւնը. «Սուրբ խաչս Գիւլաբին և իւր կողակցին, կանգնեցի Սուրբ խաչս ես Քաղղասարս և Միւրզէս կազմեցինք սուրբ խաչս թվ. ՌԿԲ (1062—1613):

Սրանից 32 քայլ հեռու երկրորդ կանգուն խաչքարը $2\frac{1}{2}$ արշին բարձրութեամբ և $1\frac{1}{2}$ արշին լայնութեամբ, արևմտեան ճակատում կրում է «Սուրբ խաչս բարեխօս Սրապիոն քահանային և կողակցին Խամիարին» թվին հայոց ՌՃԻ (1120—1671): Սոյն քարի արևելեան ճակատում «Շնորհօք ամենագօրին Առտուծոյ ես Նազլուխանս և որդիքս իմ մնլիք Դօնմաղ և պարոն Ղորխմաղ որդիք պարոն Հախնաղաբին որդոյ պարոն Իփակին կանգնեաց ի սուրբ խաչս յիշատակ որդւոց իմոց Տէր Սերապիոնին»: Գիւլաբի անունից ծագում է Գիւլաբի հանգըստարան, Գիւլաբի դոմեր, Գիւլաբի բինայ և այլն:

Բաղայի բարդաւաճումն արտայայտւում էր նաև նրա շարէշար՝ խնամքով կանգնեցրած միայակի և երկյարկանի տներից: Բաղայի տների մեծ մասը ռուս գաղթականների տների նման, ծածկուած էր ծղօտով կամ խոտով, ուստի և դիւրաւ զուռ նիւթ էին հրդեհուելու և այրուելու: Կային և այլ շինութիւններ, այն է մարադներ, դոմեր, շտեմարաններ, խանութներ, մոռաններ և այլն, որոնք յարձակման երեկոյին զոհուեցին հրդեհին:

Ըստ պահանջման կառավարութեան, 1905 թուի մայիսին Բաղայի հասարակութիւնը կազմել էր բնակիչների նորագոյն ամենաճիշտ ցուցակ, որից երևում է, որ յիշեալ թուին Բաղայում եղել է 300 ծուխ, 1388 հոգի արական և 1225 իգական:

խիկ նորաճնունդ մինչև նոյն թուի դեկտեմբերի վերջը 100 հոգի ընդամենը 2713 երկսեռ բնակիչ, որոնց մի մասը մշտական բնակութիւն էր հաստատել շրջակայ բնիւններում:

Այդ բաղմամբիւ ժողովուրդը, շրջապատուած լինելով ևս առաւել բաղմամբիւ թուրք աղգարնակութեամբ, սակայն՝ շնորհիւ իւր տոկունութեան, աշխատասիրութեան և հոգի ու կլիմայի բարեքեր յատկութեան, կարողացել էր հասնել նախանձեղի տնտեսական բարձրութեան: Բաղայի նիւթական հարստութեան չափը մօտաւորապէս որոշելու համար ապացոյց կարելի է բերել հետևեալ հաշիւը:

Բաղայի աւերումից յետոյ, Կովկասի բարձր իշխանութեան հրամանով, տեղական հաշտարար միջնորդ Իվան Պետրովը 1906 թուի Ապրիլի 10 ից մինչև 25, բաղմամբիւ հայ և թուրք բնակիչների ներկայութեամբ և մասնակցութեամբ կազմեց Բաղայի կրած վնասների, նոյնպէս և առանձնակի ծուխերի կրած կորստի ցուցակը, գնահատելով իւրաքանչիւր կորուստ կամ վնաս անների, շինութիւնների, մուրհանների, այգիների, անասունների և այլոց, վնասի ընդհանուր գումարը, Պետրովի հաշուով, եղել է երկու միլիլիօն երկու հազար երեք հարիւր (2,002,300) ռուբլի:

Այսպիսի գումար կարող է միայն կէսը համարուել այն ահագին վնասների, որոնց ենթարկուեց թշուառ Բաղան իւր աւերման օրերում: Տասնեակ տարիներ իւր արիւն քրտինքով ձեռք բերած տնտեսութիւնը կորաւ յաւիտեան մի գիշեր, մեքանի ժամի մէջ:

Գիւղատնտեսութեան ճիւղերից զարգացած էին 1, Գինեգործութիւնը, կային այնտեղ աւելի քան 200 այգի, որից ստացւում էր բաց կարմիր գինի նշանաւոր քանակութեամբ՝ որև ուղաւում էր վեդրօն մինչև 1 ու 50 կոպ. ինչպէս գիւղում, նոյնպէս և շրջակայ հայ և ռուս գիւղերում. 2, Օղեհանութիւնը որ քաշում էին թիթից մեծ քանակութեամբ, 3, Շերապահութիւնը, որով զբաղւում է մօտ 100 տուն, և այնքան զարգացած է, որ գոհացնում է իրանց պէտքերը, սակայն մշակւում է ամենահին, տարրական ձևով, մեքենաների լիովին բացակայութեամբ, 4, Հողագործութիւնը, որ տալիս էր ցորեն, գարի, կորեկ և կտուհատ, որից հայերը ձէթ են հանում իրանց համար Ալաւեանկայ ռուս գիւղի մեքենաներով, 5, Մեղուաբուծութիւն, որով քչերն էին պարապում և ընդամենը մօտ 50 տուն և իւրաքանչիւրը հազիւ 10—30 փեթակ միայն էին պահում:

Ամենաժողկածն անասնապահութիւնն է, որով-

հետև իւրարանչիւր տուն ունէր մինչև 100 դուլիս խոշոր անասուններ (կով, գոմէշ, եզ, և այլն) իսկ ոչխար 500—1500 դուլիս. գիւղը շրջապատող բաղմաթիւ բնաներն ապացոյց են անասնաբուծութեան զարգացման:

Արհեստագիտութիւնից շատ հնուց ծաղկած է սոսայնանակութիւնը, որով միահաւառար զբաղուած էին կանայք և աղամարդիկ և դործում էին կտաւ, ջեջիմ, թամբի ծածկոց, շապկացու, մետաքսէ ծածկոց ելն: Այժմ գործում են միայն բրդէ շալ: Դեր ձահնէրն ունէին գիւղում մօտ 7—8 խանութ, Դարբինները 6—7 խանութ, կօշկահարները 10—12 խանութ, ճօն ու մուշտակահարներ 5—6 խանութ, Ոսկերիչներ 3—4 խանութ, հիւսներ 10—12 հոգի, սրմնագիւրներ 7—8 հոգի, քարահանքում քարհարողներ 6—7 հոգի, ջրաղացաքար կտրողներ Ղաւրա—թաջ քարահանքում մի քանի հոգի, բրուտներ ու զուռնաչիւներ մի քանի հոգի, սաղանգար բանաստեղծ Յարութիւն Յոհաննիսեան—Ոջաղ օղլի մականուանեալ, և այլ արհեստներ և արհեստողէաներ:

Գիւղում կային նաև առևտրական խանութներ, մանրավաճառ խանութ, ճոթեղէնի 8 խանութ, մսավաճառ-կապալառու մի խանութ և այլն:

Ինտելիգենտ դատակարգից կան երեք քահանայ, արհեստաւորաց զպրոցաւարտ և ուսուցչական զպրոցաւարտ մի քանի անձն, նոյնպէս և ոչ սակաւ գրագէտներ, ուսեալ առ սոս քահանայից, ըստ որում գիւղն երբեք չէ ունեցել ծխական դպրոց, այլ ունէր միայն միդասեան կառավարչական զպրոց հասարակութեան հաշւով: Ստացում էր մի օրինակ «Նոր Դար» և սրա զադարեւուց յետոյ—«Մշակ»:

Այս էր տհա Բադայի անտեսական և կուլտուրական զբութիւնն երբ թուրք—հայկական ընդհարումը վերջ դրեց նրա բարդաւաճմանը, և Բադան դժուար թէ 50—70 տարի աջ օրից յետոյ կարողանայ հասնել այն բարդաւաճման աստիճանին, որի վերայ կանդեսօ էր նա իւր տւերման ըսպէին:

Այս կարճաւատ տեղեկութիւններն անհրաժեշտ էին, որպէս զի ընթերցողը կարողանայ գաղափար կազմել թէ ի՞նչ էր Բադան այն չարաբառակի ըսպէին՝ երբ նա ենթարկուեց անողոր ճակատագրի անդառնալի որոշման:

(Նարունակելի):

Քաջօրհի

